

ՀՏԴ 911.3

Տնտեսական աշխարհագրություն

Անահիտ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱրՊՀ Աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ, աշխ.գ.թ.

ԱՀ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածում ներկայացված է Արցախի բնակավայրերի և բնակչության պատմական ակունքները: Արդի ժամանակաշրջանում Արցախի տարածքի բնակչության վերաբերյալ պատմաաշխարհագրական մեկնաբանումները հրատապ խնդիրներից են, քանի որ Ադրբեջանը պատմությունը աղավաղում է այն ներկայացնելով որպես ադրբեջանական տարածք: Արցախը հանդիսանալով պատմական Հայաստանի տասներորդ նահանգ, կարողացել է որպես հայկական տարածք իր գոյությունը պահել է, չփոխելով իր բնակչության էթնիկ պատկերը: Լուսաբանված է Արցախի վարչատարածքային բաժանման առանձնահատկությունները, բնակչության թվաքանակի փոփոխությունները և 2020թ. պատերազմից հանրապետության կրած տարածքային և մարդկային կորուստները:

Բանալի բառեր՝ վարչատարածքային, նահանգ, բնակչություն, բնակավայր, պրովինցիա, շրջան, արտահոսք, տարաբնակեցում, օկուպացիա, կապիտուլացիա:

А.Григорян

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАССЕЛЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье представлено историческое происхождение поселений и населения Арцаха. Историко-географические интерпретации населения Арцаха являются актуальными проблемами в наше время, потому что Азербайджан искажает историю, представляя его как территорию Азербайджана.

Арцах, будучи десятой провинцией исторической Армении, сумел сохранить свое существование как территория Армении, не меняя этнический облик его населения. объясняется Арцах особенности административно-территориального деления, изменения населения и 2020 г. территориальные и человеческие потери, понесенные республикой в результате войны.

Ключевые слова: административная территория, государство, население, поселение, губерния, уезд, исход, расселение, оккупация, капитуляция.

A. Grigoryan

HISTORICAL-GEOGRAPHIC FEATURES OF SETTLEMENTS AND POPULATION FORMATION IN ARTSAKH

The article presents the historical origins of the settlements and population of Artsakh. Historical-geographical interpretations of the population of Artsakh are urgent problems in modern times, because Azerbaijan distorts history by presenting it as an Azerbaijani territory. Artsakh, being the tenth province of historical Armenia, has managed to maintain its existence as an Armenian territory without changing the ethnic image of its population. Artsakh is explained features of administrative territorial division, population changes and 2020 the territorial and human losses suffered by the republic from the war.

Key words: administrative territory, state, population, settlement, province, district, exodus, resettlement, occupation, capitulation.

Արցախը հանդիսանալով պատմական Հայաստանի նահանգներից մեկը հնագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել հայերով: Հիշատակված է Արձախ ձևով, նաև՝ Փոքր Սյունիք, ավելի ուշ՝ Խաչեն կամ Խաչենք անուններով:

Արցախը պատմական Հայաստանի տասներորդ նահանգն է: [1]

Գրավոր աղբյուրներում Լեոնային Ղարաբաղը (Արցախ) հիշատակվել է Սարգսի 2-րդի (763-734թթ.) գրառումներում, երբ Վանի թագավորությանն է միացել Ուրտիխե-Արցախ երկրամասը: Հայկական հին աղբյուրները միաձայն փաստում են, որ Ք.ա 4-րդ դարում Արցախը շարունակում էր մնալ Երվանդունիների կազմում: Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում Արցախը մտնում էր Հայկական պետության մեջ, իսկ հետագայում Սասանյանները այն ժամանակավոր միացրել են Աղվանքի մարզպանությանը: 4-րդ դարի առաջին կեսից, երբ քրիստոնյա սպասավորներն

եկեղեցիների կառուցման առաքելությունն սկսեցին իրականացնել Հայոց Արևելից կողմերում, պատմիչների մոտ գրառվեցին, այն բնակավայրերը, որտեղ նրանք կանգ էին առնում: Իսկ գրերի գյուտից հետո առաջին դպրոցներից մեկը, որը Մեսրոպ Մաշտոցը բացեց, եղավ Փոքր Սյունիք նահանգի Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղաքաղաքը: Վաչագան Բարեպաշտի կողմից հայտնաբերված Մաշտոցին պատկանող խաչը եղել է Արցախի Գիս ավանում:

Մովսես Կաղանկատվացին 6-7-րդ դարերում հիշատակում է բազմաթիվ բնակավայրեր: Այս շրջանում կատարվել է բնակավայրերի տեղադիրքի փոփոխություն, որոնք պահպանվել են մինչև մոնղոլների արշավանքների նախորդած տարիները:

Մինչև 12-րդ դարը Արցախի տարածքում հիմնական բնակիչները եղել են հայեր: Արաբների, սելջուկ-թյուրքերի, թաթար-մոնղոլների տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում էապես չի փոխվել Արցախ-Ղարաբաղի բնակչության էթնիկ պատկերը: [2]

15-րդ դարի սկզբին Արցախի բնակչության ներսում տեղի են ունենում բուն բնակիչների տեղաշարժեր: Եկվոր քոչվոր անասնապահական թյուրքալեզու ցեղերը, որոնք ունեին ռազմական կազմակերպություն, բնիկ բնակիչներին դուրս էին մղում հարթավայրային շրջաններից: Նրանց կողմից դուրս մղված բուն բնակիչների մեծ մասը վերաբնակություն է հաստատում երկրի լեռնային շրջաններում: Դրա հետևանքով Արցախի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջաններում կուտակվում են մեծ թվով բնակիչներ. բնակչության խտությունն այդ շրջաններում հասնում է միջնադարի համար անսովոր չափերի:

16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին Ղարաբաղը դարձել էր թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմ: Այս պայմաններում մեծ փոփոխություններ դրսևորվեցին տարաբնակեցման համակարգում: Այնուամենայնիվ, դեռևս 1740թ. ցարական փաստաթղթերում նշվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայերի թիվը կազմում է մինչև 100 հազար տուն, իսկ 1798թ. Արցախ-Ղարաբաղում եղել է 110 հազար հայկական ընտանիք: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Արցախում հայկական մեկ ընտանիքում նույնիսկ 20-րդ դարի սկզբին միջինը մոտավորապես 5.5 մարդ է հաշվել, ապա 1798թ.-ին խանությունում ավելի քան 600 հազար հայ է բնակվել:

19-րդ դարի սկզբին Ղարաբաղի բնակչության թվի մասին կարելի է դատել ռուս պետական ու ռազմական գործիչների հաղորդագրություններից: Իշխան Պ. Դ. Յիցիանովն Ալեքսանդր 1-ին գրած նամակում հայտնել է, թե Ղարաբաղի 60 հազար տուն հայ բնակչությունից մնացել է միայն 4 հազարը:

1823թ.-ին նորաստեղծ Ղարաբաղի պրովինցիայում բնակչության առաջին հաշվառումն իրականացվեց պետական խորհրդական փոխգնդապետ Մոգիլյովսկու և գնդապետ Ա. Պ. Երմովովի ջանքերով: Ըստ մոտավոր հաշվարկների Ղարաբաղի լեռնային շրջանի բնակչությունը կազմել են հայերը 84,6% կամ 30850 մարդ, իսկ թաթարները 14,7% կամ 5370 մարդ: Պատկերը

գրեթե չէր փոխվել 10 տարի անց, չնայած 1833-ին բնակչության ընդհանուր թիվը պակասել էր 28.5%-ով, սակայն հայերը դարձյալ գերակշռող էին՝ 84%: Ղարաբաղի միակ քաղաքում՝ Շուշիում, նրանք կազմում էին բնակչության 54%: 1875թ. հաշվառումների համաձայն՝ Ղարաբաղի լեռնային մասում ապրում էր 91.3 հազար մարդ, որից 78.8 հազարը կամ 84.7%-ը՝ հայ, 14,5 հազարը կամ 15,3%-ը՝ թուրքալեզու էթնիկ խմբեր:

1897թ. համառոտաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով՝ Ղարաբաղի լեռնային մասում ապրում էր 128.6 հազար մարդ, որից 106.4 հազարը կամ 82.7%-ը՝ հայ, 20.4 հազարը կամ 15.9%-ը թաթար, 1.5 հազար ռուս և այլ էթնիկ խմբեր:

Այսպիսով, 19-րդ դարի ընթացքում Ղարաբաղի լեռնային հատվածի բնակչության թիվն անընդմեջ աճել է, հիմնականում բնական վերարտադրության շնորհիվ, ընդ որում՝ այս գործընթացը փոքր տատանումներով շարունակվեց մինչև 1914թ.: [5]

20-րդ դարի սկզբներից սկսած հայ-թաթարական ընդհարումներն զուգակցվում էին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ազգային իրավունքների ոտնահարման և նրա նկատմամբ խտրական քաղաքականություն վարելու իմաստի շուրջ: Մինչև Ղարաբաղում խորհրդային կարգերի հաստատվելը, 1918-1920թթ. ազգամիջյան ընդհարումների հետևանքով բնակչության ընդհանուր թվաքանակը զգալիորեն պակասեց: Այսպես, եթե Լեռնային Ղարաբաղի ներկայիս տարածքում 1913թ. ապրում էր շուրջ 176 հազար մարդ, ապա 1921թ.՝ 131,5 հազար (շուրջ 94,4%), 1923թ.՝ ԼՂԻՄ-ի հռչակման տարում՝ 127,8 հազար հա [3] յ:

1921 թ. հուլիսի 5-ին, տեղի 95% հայ բնակչության կամքից հակառակ, Արցախ-Ղարաբաղ աշխարհը՝ պատմական Հայաստանի տասներորդ նահանգը, բոլշևիկյան բռնապետական մեթոդներով բռնակցվեց նորաթուխ Ադրբեջանին: 1923թ.-ի հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմն ընդունեց հռչակագիր «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի» կազմավորման մասին [4] : Սակայն այս որոշումը ամբողջությամբ չէր բխում մարզում մեծամասնություն կազմող էթնիկ հայերի շահից: Մարզից անջատվեցին նրա հարթավայրային շրջանները: Ղարաբաղի լեռնային շրջանի արևմտյան մասը՝ Արաքսի ափից մինչև Փոքր Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերը, կտրեցին և ստեղծեցին «Կարմիր Քուրդիստանը»՝ Լաչին (Բերձոր) կենտրոնով, որը հետագայում ամբողջությամբ միացվեց Ադրբեջանին. դրանով իսկ Արցախը ամբողջությամբ անջատեցին մայր Հայաստանից:

1926թ. Ղարաբաղի բնակչության թիվը զգալիորեն նվազեց՝ կազմելով 125.3 հազար մարդ (հայերի թիվը՝ 111.7 հազար): 1939թ. մարդահամարի տվյալներով՝ մարզում բնակչության թիվը հասնում էր 150.8 հազարի, այսպես հայ բնակչության թիվը նույն թվականի տվյալներով ավելացավ 18.9%-ով՝ հասնելով 132.8 հազարի: 1939-1959թթ. Հայրենական մեծ պատերազմը և դրան հաջորդած սոցիալ-

տնտեսական ճգնաժամը պատճառ հանդիսացան բնակչության թվի նվազմանը: 1959թ-ի արդյունքներով՝ մարզի բնակչության թիվը կազմում էր 130.4 հազար:

1960-ական թվականներին շրջանում դրսևորվեցին մի շարք միտումներ, որոնք հանգեցրին ծնվող երեխաների բացարձակ թվի անընդհատ ավելացմանը և բնակչության աճին նպաստող որոշակի գործոնի՝ մահացության կրճատումը: Այս ընթացքում քաղաքային բնակչության աճը ներգաղթի հաշվին որոշ չափով ավելացավ, որին առավելապես նպաստեց ԼՂԻՄ-ում արդյունաբերության որոշ ճյուղերի զարգացումը, քաղաքներում ձեռնարկությունների հիմնադրումը և այլն: 1970թ. բնակչության թիվը կազմում էր 150.3 հազար մարդ: Փաստորեն, 1939-1970թթ. ընդհանուր առմամբ Ղարաբաղի բնակչության թիվը չի աճել:

Խորհրդային իշխանության հետագա տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության թիվը մեծ չափով պակասել է Ադրբեջանի հայաթափման քաղաքականության հետևանքով: Վիճակագրական փաստացի տվյալները ցույց են տալիս, որ Լեռնային Ղարաբաղում արագորեն, մեխանիկորեն աճել է ադրբեջանցիների թիվը: Դիտելով 1926-1979թթ. Տվյալները՝ պարզ երևում է, որ հայերի թիվն իրենց ինքնավար մարզում աճել է միայն 10%-ով, իսկ ադրբեջանցիների թիվն ավելացել է երեք անգամ: 1979թ. մարզի բնակչության թիվը կազմում էր շուրջ 162,3 հազար, որից 123,1 հազարը՝ հայ, իսկ 37,3-ը՝ ադրբեջանցի: 1989 թ. հունվարի մարդահամարի տվյալներով՝ մարզի բնակչությունը կազմել է ավելի քան 189 հազ. մարդ: Մումգայիթի ոճրագործությունների հետևանքով Ադրբեջանի հայաբնակ վայրերից փախած ավելի քան 22 հազ. հայեր հանգրվան են գտել Ղարաբաղում, այդ պատճառով երկրամասի բնակչությունը զգալիորեն ավելացել է, հայերի տեսակարար կշիռն այժմ կազմում է շուրջ 95%:

1989թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանում Հանրապետության բնակչության թվաքանակի ակնառու նվազումը կապված էր 1988-1994թթ. Ադրբեջանի կողմից սանձազերծած պատերազմի հետ: Այդ տարիներին հիմնահատակ ավիրվել են Մարտակերտի, Մարտունու, Հադրութի, Ասկերանի շրջանների հատկապես հարթավայրային մեծ թվով գյուղեր: 1994թ. մայիսին կնքված զինադադարից հետո էլ, Արցախում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների հետ կապված, նույնպես բնակչության արտահոսք է տեղի ունեցել:

2003թ. տվյալներով՝ ԱՀ բնակչության թիվը կազմել է 145 հազ. մարդ: Նույն թվականի տվյալներով՝ ԱՀ բնակչության 57%-ը (77,6 հազ. մարդ) կազմում է քաղաքային բնակչությունը, 43% (67,4 հազ. մարդ)՝ գյուղականը: 2015 թվականի մարդահամարի տվյալներով ԱՀ մշտական բնակչության թիվը կազմում է շուրջ 145,2 հազար մարդ, 2018 թվականին՝ 148 հազար մարդ:

2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի ծանր հանգուցալուծումը իր անդառնալի հետևանքները թողեց ԱՀ բնակչության և տարաբնակեցման համակարգի վրա: Ոչ պաշտոնական նախնական տվյալներով՝ ներկայիս բնակչության թիվը մոտ է 117 հազարի սահմաններին:

Ցանկացած երկրում տարաբնակեցումը և վարչատարածքային բաժանումը փոխադարձ կապի մեջ են գտնվում: ԱՀ-ում վարչատարածքային միավորները՝ շրջանները, ստեղծվել են դեռևս 1920-ական թվականներին և որոշակի փոփոխություններով պահպանվում են ներկայումս (նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքում):

ԼՂԻՄ-ը մինչև հանրապետության հռչակվելը բաժանված էր 5 վարչական շրջանների՝ Մարտակերտի, Ասկերանի, Հադրութի, Մարտունու, Շուշիի:

1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին ԼՂԻՄ-ին վերամիավորվում է նաև Շահումյանի շրջանը, այսպիսով 6 շրջանների շուրջ հռչակվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԱՀ):

Սակայն, Շահումյանի շրջանը, քանի որ մինչև 1994թ. մայիսին կնքված զինադադարը զավթված էր Ադրբեջանի կողմից, առ այսօր էլ մնում է նրա տիրապետության տակ:

ԱՀ վարչատարածքային կառուցվածքը էապես փոխվեց 1994 թվականի մայիսին՝ Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի արդյունքում կնքված զինադադարից հետո: 1992-1994 թվականներին պատերազմի արդյունքում ազատագրված տարածքները նույնպես ընդգրկվեցին երկրի վարչատարածքային կառուցվածքի մեջ:

1998 թվականի հունիսի 16-ին ԱՀ Ազգային ժողովի ընդունած օրենքով սահմանվել է հանրապետության նոր վարչատարածքային բաժանումը: Արցախի Հանրապետությունը բաժանվեց 7 վարչական շրջանների և մայրաքաղաք Ստեփանակերտը:

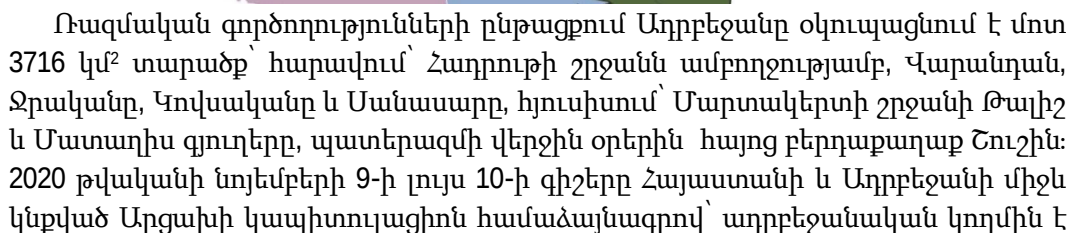
Աղյուսակ 1

Վարչական շրջան	Շրջկենտրոն	Տարածքը (կմ²)	Բնակչությունը
1. Ասկերան	<i>Ասկերան</i>	<i>1196,3</i>	<i>17,000</i>
2. Հադրութ	<i>Հադրութ</i>	<i>1876,8</i>	<i>12,000</i>
3. Մարտակերտ	<i>Մարտակերտ</i>	<i>1795,1</i>	<i>19,800</i>
4. Մարտունի	<i>Մարտունի</i>	<i>951,1</i>	<i>21,400</i>
5. Շահումյան	<i>Քարվաճառ</i>	<i>1829,8</i>	<i>3200</i>
6. Շուշի	<i>Շուշի</i>	<i>381,3</i>	<i>5400</i>
7. Քաշաթաղ	<i>Բերձոր</i>	<i>3376,6</i>	<i>11,700</i>

Տարածքային կառավարումն իրականացնելու համար երկիրը բաժանվում է մասերի, այսինքն՝ կատարվում է վարչատարածքային բաժանում: Վարչատարածքային ամեն մի միավոր ունի իր կառավարման մարմինը, որը կարող է լինել նշանակովի կամ ընտրովի: Պատմական զարգացման ընթացքում պետությունների արտաքին սահմանների ու քաղաքական կարգի հետ միասին պոխվում են նաև վարչատարածքային բաժանումները:

Ցավոք, 2020 թվականի Արցախա-ադրբեջանական 44-օրյա պատերազմի ծանր հետևանքները իրենց անդառնալի հետքը թողեցին ԱՀ վարչատարածքային միավորների, հետևաբար՝ տարաբնակեցման համակարգի վրա:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔ

հանձնվում ևս 4565 կմ² տարածք՝ Շահումյանի (Քարվաճառ), Ակնայի, Բերձորի շրջանները [6] :

ԱՀ վերահսկողության գոտում է մնում նախնական հաշվարկներով մոտ 3170 կմ² (որոշ աղբյուրներում՝ 2800-2900կմ²) տարածք՝ Մարտակերտի և Ասկերանի շրջանների մեծ մասը, Մարտունու և Շուշիի շրջանների մի մասը , Ստեփանակերտը:

Ներկայիս ԱՀ վարչատարածքային բաժանումը ժամանակավոր է, անցումային, մինչև որ վերջնականապես կհստակեցվեն պետության սահմաններն ու տարածքը: Այդ ժամանակ որոշակի ձևափոխումներն անխուսափելի են: Սակայն, քանի որ առայժմ հնարավոր չէ կանխատեսել, թե երբ կլուծվի դարաբաղյան հիմնախնդիրը, և լուծման արդյունքում ինչ տարածք կունենանք, հետևաբար անհրաժեշտ է ԱՀ տարաբնակեցման համակարգը ձևավորել ու զարգացնել ներկայիս շրջաններում:

ԱՀ-ում նոր տարաբնակեցման համակարգի ձևավորումը գտնվում է սկզբնական փուլում: Որքան էլ այն ինքնակարգավորվող ու ինքնակառավարվող համակարգ լինի, միննույն է, գոնե այս փուլում, պետք է լինի պետության հոգածության ներքո: ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի վերլուծությունը և մշակվող քաղաքականությունը կարևոր է ինչպես սոցիալ-ժողովրդագրական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական տեսանկյունից:

Գրականություն

1. Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն: Երևան 2007թ.:
2. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002թ.:
3. Խոջաբեկյան Վ. Ե., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը (19-20-րդ դարերում և 21-րդ դարի շեմին), Երևան, 2002թ.
4. Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղ (Պատմատնտեսագիտական ուսումնագիր), Երևան, 1990թ.:
5. ԱՀ վիճակագրական տարեգիրք, հիմնական ժողովրդագրական ցուցանիշներ 2014-2018:
6. Микаелян Г., Территориальные потери Арцаха в результате второй Карабахской войны, 2020 год.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ.Ավագյանը: